

А. В. Микитенко,

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ, м. Київ

УДК 81'22

ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СИМВОЛУ ЯК НАЙБІЛЬШ СКЛАДНОГО ЗНАКУ

Стаття присвячена актуальному питанню співвідношення поняття «символ» та поняття «знак» у сучасних лінгвістичних дослідженнях. З'ясовано зміст зазначених понять, визначено їх основні ознаки. На основі проведених досліджень вітчизняних та зарубіжних мовознавців встановлено їх схожості та відмінності. Акцентовано увагу на тому, що поняття «символ» має більш складний характер ніж поняття «знак», тому не можна говорити про їх тотожність.

Ключові слова: символ, знак, культура, семиотика, конвенціональність.

THE INTERPRETATION OF THE TERM SYMBOL AS MOST COMPLICATED SIGN

The article is dedicated to urgent question of correlation of the term «symbol» and the term «sign» in modern scientific researches in the area of semiotics, linguistic semiotics, linguistics, culture science, linguistic culture science, philosophy. The aim of our research is analysis of these terms, defining its main characteristics, and also finding out its similarities and differences. The matter of the term «symbol» and the term «sign» was found out and its main characteristics were defined based on conducted research. Its similarities and differences were determined based on researches conducted by domestic and foreign linguists. It is pointed in our investigation that symbol and sign have a lot of differences. As a result of our research it was discovered that symbol is connected with non-material world of senses and it is also characterized by indefinite character and the ability connecting people into one ethno-culture. We paid our attention to the fact that the term «symbol» has more complicated character, that the term «sign», that is why it is impossible to talk about its identity. The material which was analyzed in this article promotes synthesizing and systematization information about opening the term «symbol». All results of this exploring can be used for the purpose of prevention contextual mixing in usage analyzed terms in modern linguistic researches.

Key words: symbol, sign, culture, semiotics, conventionality.

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ СИМВОЛ КАК НАИБОЛЕЕ СЛОЖНОГО ЗНАКА

Статья посвящена актуальному вопросу соотношения понятия «символ» и понятия «знак» в современных лингвистических исследованиях. В статье выяснено содержание указанных понятий, и определены их основные признаки. На основе проведенных исследований отечественных и зарубежных лингвистов установлены их подобию и различия. Внимание акцентировано на том, что понятие «символ» имеет более сложный характер, чем понятие «знак», поэтому нельзя говорить об их тождестве.

Ключевые слова: символ, знак, культура, семиотика, конвенциональность.

В енциклопедії з культурології знак визначається як матеріальний об'єкт, який виступає у комунікативному або трансляційному процесі аналогом іншого об'єкта (предмета, властивості, явища, поняття, дії), який його замінює. Знак є основним засобом культури, за допомогою якого здійснюється фіксація та оцінка індивідуальної та загальнозначущої інформації про людину та світ, спілкування індивідів і соціальних груп між собою. Крім цього зазначається, що знак близько пов'язаний з такою більш складною формою фіксації культурно-значущої інформації, як символ [8, с. 221]. Отже, дане формулювання поняття «знаку» дає змогу говорити про більш складний характер поняття «символу».

Актуальність роботи пов'язана з антропологічною спрямованістю сучасного мовознавства та роллю символу в цьому процесі. Проблема співвідношення поняття «символ» та поняття «знак» до сьогодні залишається актуальним для дослідження. Наукові праці, присвячені розв'язанню цієї проблеми, є підґрунтям для подальшого її студіювання. Останнім часом вирішення цього питання частіше займаються дослідники в області лінгвістики та філософії (Е. М. Спірова, В. С. Март'янов, Л. Л. Колеснікова, А. Соломонік, А. О. Романовская, Е. Ю. Харітонова та ін.). Наприклад, дослідниця Л. Л. Колеснікова розглядає основні підходи до аналізу словесного символу як лінгвістичного феномен. Дослідники В. С. Март'янов та А. Б. Соломонік роблять спробу описати різницю між символом та знаком, а мовознавець О. Ю. Харітонова співвідносить символ ще з такими поняттями як метафора, образ, архетип, алегорія та емблема. Лінгвіст А. О. Романовская у своїй роботі зауважує, що останні пошуки дослідників пов'язані з описом онтологічної природи функцій символу. Пропонуємо провести власну мовознавчу розвідку для того, щоб попередити контекстуальне поплутання зазначених понять у подальших лінгвістичних дослідженнях. Тому метою праці є саме аналіз понять «символ» та

«знак», визначення їх основних ознак, а також виявлення їх схожостей та відмінностей. **Наукова новизна** статті зумовлена змістом поставленого завдання та тактикою його розв'язання. Загальнонаукове значення статті визначається тим, що залучений до аналізу матеріал сприяє узагальненню та систематизації інформації щодо розкриття поняття символу.

У кінці XIX – початку XX століття у працях американських філософів Ч. Пірса та Ч. Морріса, а також швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра були сформульовані основні принципи семіотики, яка пізніше стала окремою наукою. Основним поняттям семіотики виступає знак. У семіотиці всі знаки поділяються на мовні та позамовні. У статті нас цікавлять позамовні знаки. Чарльз Пірс виділяє три види позамовних знаків: 1) ікони – це знаки, які виконують функцію передачі ідей і репрезентують речі, тобто їх імітують. Прикладами таких знаків є фотографії, картини, копії документів, відображення у дзеркалі тощо; 2) індекси – це знаки, які фізично пов'язані з позначуваними предметами. Наприклад, *дим* є знаком вогню, *крадіжка автомобіля* є знаком злочину тощо; 3) символи – це загальні знаки, які асоціюються з їх значеннями на основі звички, тобто вони не зв'язані фізично з об'єктами. За Ч.Пірсом, будь-яке слово – «пташка», «весілля», «давати» – може виступати символом. Він застосовується до усього, що може реалізувати ідею, пов'язану зі словом. Але не ідентифікує ці речі, а тільки дає нам можливість уявити ці речі і асоціювати з ними слово [14, с. 89–93]. Згідно Ч.Пірсу, знак не функціонує як знак до тих пір, поки не усвідомлюється як такий, тобто він повинен бути інтерпретований [7]. Знак, за Ч.Пірсом, пов'язує три складових, тобто має вигляд тріади, а саме: знак у вузькому значенні, об'єкт, до якого направляє знак, та інтерпретанта [13, с. 9]. Отже, знак є деяким А, яке позначає певний факт чи об'єкт В, для певної інтерпретуючої думки С [19, Т. 1, с. 346]. Що стосується символу, то американський вчений розуміє його як конвенціональний знак, або знак, який залежить від звички (набутої чи природженої). Символ не може вказувати на єдину річ, він позначає вид речі і сам виступає видом. Його значення постійно зростає. З'явившись одного разу, символ розповсюджується серед людей та існує у їх пам'яті [14, с. 94]. Через це, як зазначає Ю.М. Лотман, можна говорити про те, що конвенційний характер знака пов'язує його з культурою синхронічно, тобто він виникає та існує в межах певної структури, яка об'єднує людей, які живуть в однаковий час. Символ, в свою чергу, має діахронічний зв'язок, адже він може виникнути в минулому і піти у майбутнє [9, с. 213].

Протиставлення знаку та символу ми спостерігаємо у одного з основоположників лінгвсеміотики Ф. де Соссюра. Згідно Ф. де Соссюра, знак має дві сторони. Перша сторона полягає в тому, що знак матеріальний та має план вираження (позначувальне). Друга сторона знаку є планом змісту (позначуване), тому що він є носієм нематеріального значення. Швейцарський лінгвіст зазначав, що зв'язок між позначувальним та позначуваним є довільним, тобто не виникає природного зв'язку. Символ, на відміну від знаку, є не зовсім довільним, адже він вказує на певний природний зв'язок. Наприклад, терези можуть символізувати справедливість, тому що вони містять ідею рівноваги, а віз – не може [17, с. 335].

Важливі характеристики риси знаку та символу знаходимо у Н.Д. Арутюнової, яка зазначає, що вони відносяться до різних сфер життя та до різних типів діяльності. Так, знаки потребують розуміння, адже за допомогою них регулюють дорожній, водний та повітряний шлях. Символи вимагають інтерпретації у зв'язку з тим, що вони ведуть по дорогах життя. Н.Д. Арутюнова констатує, що знаки повинні бути ще і конкретними, інакше інструкція, яку вони містять може бути не виконаною. Згідно Н.Д. Арутюнової, знаки конвенціоналізуються, а символи канонізуються. Крім цього, дослідниця зазначає, що символ завжди знаходиться над людиною, тобто визначає програму дій та створює модель поведінки. На відміну від цього, знак слугує людині певним засобом комунікації та регулювання практичних дій. Знак, за Н.Д. Арутюновою, є певною зброею, яку можна використати з якоюсь метою, оскільки йому підпорядковуються та його дотримуються. Символ рідко входить до семіотичної системи, тому він не комунікативний та не має адресату. Тому можна говорити про те, що символ знаходиться ближче до мислення, а знак – до спілкування [2, с. 342–344].

Лінгвіст В.А. Маслова звертає увагу на те, що символ має знакову природу, тому йому притаманні всі властивості знака, але є ще і специфічні. Як зазначає дослідниця, однією з властивостей символу є його умотивованість, яка встановлюється між конкретними та абстрактними елементами символічного змісту. На відміну від цього, зв'язок між позначувальним та позначуваним у знаку є довільним та конвенціональним [12, с. 99].

Спеціаліст у області лінгвокультурології Н.Ф. Олефіренко констатує, що знак дає можливість людині проникнути у предметний світ значень, а символ – у непередметний світ смислових відношень. Завдяки символам нашому пізнанню надається можливість пізнати ті глибокі смисли, які об'єднують людей у єдину етнокультурну спільку [1, с. 189].

Ізраїльський філолог та семіотик А.Б. Соломонік звертає увагу на ще одну характерну особливість знаку та символу. За його словами, зазначені поняття мають різний ступінь розповсюдження. Будь-який знак прагне розширити свою аудиторію. Чим більша кількість людей буде знати та використовувати важливі знакові системи, тим краще буде організоване наше життя. Символ, в свою чергу, розповсюджується лише серед тієї соціальної групи, для якої він важливий. За межами даної групи символи не повинні діяти, адже вони для творення стереотипів, за якими існує та розвивається соціальний організм [16].

Важлива різниця між знаком та символом була помічена американським письменником Уолкером Персі, який констатував, що знак є тим, що спрямовує нашу увагу до чогось іншого. На відміну від цього, символ не направляє увагу взагалі ні на що, він має на увазі щось інше [6].

У своїй праці «Символ та свідомість» дослідники М.К. Мамардашвілі та А. М. П'ятигорський називають символами найбільш складні знаки. На думку філософів, символ пов'язаний з реалізацією духовних можливостей людини [10, с. 99].

Крім вище зазначених особливостей суміжних понять, нами були досліджені лінгвістичні словники різних авторів. Незважаючи на те, що знак є основним поняттям науки семіотики, більшість словників лінгвістичних термінів (серед авторів – О. О. Селіванова, С. В. Кротевич, Д. Е. Розенталь, В. В. Жайворонок та ін.) не дають йому визначення. У лінгвістичному словнику празької школи Й. Вахека знак виступає соціальним явищем, яке слугує посередником між членами одного колективу і може бути зрозумілим тільки на основі всієї системи значень, спільної для цього колективу [4, с. 68]. За словником лінгвістичних термінів Ж. Марузо, поняття знак зазвичай використовують для позначення видимого процесу передачі думки [11, с. 111]. У словнику американської лінгвістичної термінології Е. Хемпа зазначається, що основними властивостями знаку є довільність та системність [18, с. 78].

Поняття символ, в свою чергу, також можна знайти не в усіх словниках лінгвістичних термінів. Такі автори як В. І. Зевако, Ж. Марузо, Д. Е. Розенталь, В. Н. Ярцева не дають визначення цьому поняттю. У словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової, символ визначається знаком, чий зв'язок з даним референтом є мотивованим [3, с. 404]. У лінгвістичній енциклопедії О.О. Селіванової зазначено, що символ характеризується інтенційністю, образністю, мотивованістю, дейктичністю, імперативністю, психологічністю. Дослідниця констатує, що смисл символу не можна розшифрувати простим зусиллям розуму, він існує в колективній свідомості певної культурної групи в готовому вигляді [15, с. 536].

Словник-довідник В. В. Жайворонка зазначає, що на створення символів впливає оточення та щоб знати і розуміти історію та культурне життя того чи іншого народу, треба знати та розуміти його символи [5, с. 537].

Спираючись на результати проведеного дослідження ми пропонуємо відобразити основні відмінні риси суміжних понять у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Символ та знак : відмінні риси		
	СИМВОЛ	ЗНАК
1	Невизначеність, умотивованість, канонічність	Чіткість, конкретність, довільність, конвенціональність
2	Репрезентація об'єктів, подій чи ідей	Інформативність, комунікативність
3	Потребує інтерпретації	Потребує розуміння
4	Має на увазі щось інше	Спрямовує увагу на щось інше
5	Діахронічний зв'язок культури	Синхронічний зв'язок культури
6	Пов'язує з непередметним світом смислів	Пов'язує з предметним світом значень
7	Визначає програму дій, створює модель поведінки, об'єднує людей в одну етнокультурну спільку	Регулює практичні дії

Наведена таблиця дає можливість констатувати, що символ та знак мають багато відмінностей, тому не можна говорити про тотожність даних понять. Завдяки проведеному аналізу ми отримали змогу з'ясувати основні характеристики поняття «символ» та поняття «знак», а також встановити їх схожості та відмінності. В результаті проведеного дослідження можна констатувати, що символ є більш складним поняттям ніж знак. Це пов'язано з такими його рисами як невизначений характер, зв'язок з непередметним світом смислів та здатністю об'єднувати людей в єдину етнокультуру. Результати проведеної розвідки можуть бути використані для попередження контекстуального поплутання використання проаналізованих понять у сучасних лінгвістичних досліджень.

Література:

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М.: Флинта, 2010. – 288 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС : Едиториал, 2004. – 571 с.
4. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек. – М.: Прогресс, 1964. – 350 с.
5. Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонко. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Куальяно А. Знаки і символи [Електронний ресурс] / А. Куальяно. – Режим доступу : <http://enc.com.ua/psichologichna-enciklopediya/zejg-izuch/107756-znakiisimvolisignsandsymbols.html>
7. Культурология. Семиотика. Семиозис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.countries.ru/library/semiotic/semiosis.htm>
8. Культурология. XX век: Энциклопедия / Гл. ред., сост. и авт.проекта Левит С. Я. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 1 : А – Л / Отв. ред. Л. Т. Мильская. – 447 с.
9. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – 543 с.
10. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
11. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 436 с.
12. Маслова В. А. Лингвокультурология : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
13. Нёт В. Чарлз Сандерс Пирс / В. Нёт // Критика и семиотика – 2001. – Вып. 3/4 – С. 5–32.
14. Пирс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вестник Томского Государственного Университета. Философия. Социология. Политология. – 2009. – № 3(7). – С. 88–95.
15. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – 2006. – 716 с.
16. Соломоник А. Б. Знак и символ [Електронний ресурс] / А. Б. Соломоник. – Режим доступу : http://nounivers.narod.ru/pub/as_sym.htm
17. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. – Часть I. – М., 1960.
18. Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии / Э. Хэмп. – М.: Прогресс, 1964. – 264 с.
19. Ch. S. Peirce. Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Harvard University Press, vol. 1-6, 1931-1935; vol. 7–8, 1958.